

Verslag grammatika-enquête II

Onderdelen accusativus en ablativus

In dit verslag wordt een voortzetting geboden van het verslag in Lampas 9, p. 358 vv. over de genitivus en dativus. De bewerking van het verzamelde materiaal heeft aanzienlijk meer tijd gekost dan was verwacht.

De werkgroep overweegt een afrondende beschouwing over het onderdeel naamvallen in te zenden voor een van de volgende afleveringen van Lampas, waarin zal worden ingegaan op de vraag welke konklusies voor de didaktiek uit de verslagen kunnen worden getrokken. Ook zal zo mogelijk dan worden ingegaan op de relatieve frekwentie van het gebruik van preposities in de bestudeerde teksten.

Eventuele opmerkingen naar aanleiding van de nu verschenen verslagen worden gaarne ingewacht bij drs. D. den Hengst, Seminarium voor klassieke Filologie, Universiteit van Amsterdam, Singel 425, Amsterdam.

Accusativus

1.

De resultaten van de enquête

De gegevens van de grammatika-enquête betreffende het gebruik van de accusativus zijn bewerkt door een werkgroep gevormd door de afdeling Latijn bestaande uit drs. A.M. Bolkestein, drs. D. den Hengst, drs. W. Holtland en dr. H. Pinkster. Het hier voorliggende verslag van de accusativus-enquête is gereedged door Holtland en den Hengst. Als materiaal zijn dezelfde teksten gebruikt als voor de genitivus en de dativus*:

Cesar *Gal.* 1, 1 – 40

Catullus 1 – 14b, 69 – 102

Cicero *Mil.* (par) 1 – 64; *N.D.* 2, 1 – 32; *Fin.* 1, 32 – 39; *Rep.* 6, 1 – 21

Horatius *Carm.* 1, 1 – 34

Livius XXI 1 – 25

Ovidius *Met.* 2, 1 – 339; 11, 410 – 748

Sallustius *Jug.* 5, 4 – 16; *Cat.* 5 – 22

Seneca *Ep.* 1, 2, 5, 6, 7, 10, 12, 17, 18, 23, 26

Tacitus *Ann.* 13,1 – 43

Vergilius A. 1

Bij de enquête waren als aanduidingen van de gebruikswijzen aangehouden:

1. de accusativus als kenmerk van objekt of komplement
2. de accusativus als kenmerk van het subjekt in een ACI
3. andere gebruikswijzen

2.1.

De accusativus als kenmerk van het objekt of komplement

Onder dit hoofd is de volgende onderverdeling gemaakt:

2.1.1 accusativus als kenmerk van het *objekt*

2.1.2 accusativus als kenmerk van het *inwendig objekt*

2.1.3 accusativus als kenmerk van het *komplement*

2.1.4 accusativus als kenmerk van *predikatieve bepaling bij een objekt*

ad. 2.1.2.

Bij de accusativus als kenmerk van het *inwendig objekt* worden alle gevallen ingedeeld waarin een semantische samenhang bestaat tussen objekt en verbum en waarbij bovendien van een beperkte produktiviteit van het verbum sprake is, zoals bijvoorbeeld in

(1) *divinum odorem spiravere*

Verg. A. I 403

(2) *omnibus omnia minabatur*

Cic. *Mil.* 33

Gevallen waarin sprake is van een volkomen produktief verbum dat min of meer toevallig gecombineerd wordt met een semantisch verwant substantivum rekenen we onder de accusativus als kenmerk van het objekt:

(3) *quod facinus facias*

Sall. *Cat.* 8, 6

(4) *multa et praeclara facinora fecerat*

Sall. *Jug.* 5, 4

ad. 2.1.3.

Bij de accusativus als kenmerk van het *komplement* waren als voorbeelden gegeven een deponens + acc., adire + acc. en een impersonale + acc., gevallen dus waarbij passivering onmogelijk geacht werd. Bij de verwerking van de gegevens bleek de indeling niet zo eenvoudig te zijn als de gegeven voorbeelden leken te suggereren.

Zo kan men zich afvragen of het niet zinvol is de accusativus-konstituent in bijvoorbeeld *calamitatem queritur* objekt te noemen, aangezien immers een passivering middels een ander werkwoord mogelijk is (bijvoorbeeld *calamitas deploratur*). Ook blijkt bij *adire* passivering wel degelijk te kunnen (bijvoorbeeld Cic. Q. fr. 1, 2, 5 *neque praetores adiri possent*). Onder komplement in engere zin zijn nu alleen ingedeeld die gevallen waarin sprake is van een deponens of van een onpersoonlijk werkwoord. Twijfelgevallen zijn ingedeeld als objekt.

In de voorgestelde indeling werd een onderscheid gemaakt tussen 2- en 3-plaatsige werkwoorden. De geënqueteerden hebben ook 3-plaatsige verba met een acc. en een dativus hieronder gerekend. Dit onderscheid lijkt ons niet zinvol; daarom zullen in deze rubriek alleen die gevallen worden ingedeeld,

* voor een verslag van de genitivus en dativus zie Lampas 9, 4 – 5, p. 358 e.v.

waar 3-plaatsige werkwoorden een dubbele acc. bij zich hebben, waarvan de ene objekt en de andere komplement is, zoals dit ook in de gegeven voorbeelden het geval was. Uit omzetting in het passief blijkt dat een gegeven voorbeeld als *me sententiam rogavit* omgezet wordt in *sententiam rogatus sum*. *Me* is dus objekt, *sententiam* komplement. In het algemeen registreren we dan één acc. als objekt en één als komplement; met andere woorden de getallen in deze onderdelen zullen dus gelijk zijn.

ad. 2.1.4.

De accusativus als kenmerk van een predikatieve bepaling bij een objekt (komplement) kan van de dubbele accusativus onderscheiden worden doordat in dit geval bij omzetting in het passivum beide acc. nominativi worden. Aangezien zich in de praktijk vele gevallen blijken voor te doen waarin op enigerlei wijze een predikatieve bepaling aangesloten is bij een objekt zonder dat dit nochtans te vergelijken is met *Ancum Martium regem populus creavit* en *me promisi ultorem*, zullen we in deze rubriek alleen die gevallen indelen, waarin de predikatieve bepaling niet gemist kan worden zonder dat een essentieel onderdeel van de informatie verloren gaat:

(5) puto pauperem cui sat est	Sen Ep. I, 5
(6) me latronem descriebant	Cic. Mil. 47
(7) illum heredem et me scripserat	id. 48
(8) id omen miles accepit	Tac. Ann. I 25, 3

In de bovenstaande voorbeelden geven *me descriebant* of *latronem descriebant* geen, of althans weinig, informatie, terwijl *puto pauperem* en *illum et me scripserat* helemaal niets betekenen.

In de volgende voorbeelden echter kan ons inziens de predikatieve bepaling weggelaten worden zonder dat de mededeling volstrekt zinloos wordt, al valt vanzelfsprekend wel een stuk informatie weg:

(9) nam te iam septima portat omnibus errantem terris aestas	Verg. A. I, 755
(10) quem Clodius reliquerat morientem	Cic. Mil. 48
(11) quem animum efflantem reliquisset	id. 48

Ook gevallen waarin de predikatieve bepaling een gerundivum is, kunnen bij de onmisbare bepalingen gerekend worden:

(12) agrosque suos populandos obicere	Liv. XXI 20, 4
---------------------------------------	----------------

In gevallen als

(13) neque enim propiora ferebat lumina	Ov. Met II 22
---	---------------

moet de predikatieve bepaling die hier als adverbium functioneert (= *propius*) als onmisbaar worden gerubriceerd, daar *ferebat lumina* geen zinnige informatie verschaft.

Geheel apart staan gevallen van 'noemfunctie':

(14) insidias Arrius (dicebat) 'Hinsidias'	Cat. 84, 2
(15) cui vocabulum 'cedo alteram' indiderant	Tac. Ann. I 23

2.2.

De accusativus als kenmerk van het subject in de ACI

In deze rubriek wordt tevens de acc. + part opgenomen, evenals verba met accusativus en objektsinfinitivus als *iubere*.

2.3.

De andere gebruikswijzen

2.3.1.

Bij de zogenaamde *accusativus adverbialis* zijn alle gevallen ingedeeld waarin van een zekere modaliteit of graad sprake is, zoals in:

(16) multa gemens	Verg. A. I 465
(17) nec plura querentem	Verg. A. I 385
(18) plus viva vox proderit	Sen. Ep. 6, 5
(19) (munera) fraterno multum manantia fletu	Cat. 101, 9

Eveneens vallen hieronder gevallen waar *nihil* voorkomt bij een intransitief werkwoord:

(20) nil studeo tibi velle placere	Cat. 93, 1
(21) nihil excellens	Liv. XXI 4, 7

en waar *quid* vervangen kan worden door *cur*, zoals bijvoorbeeld in combinaties van *quid* met een ander objekt:

(22) quid ea commemorem	Sall. Cat. 13, 1
(23) quid argumentor, quid plura disputo	Cic. Mil. 44

of waar het enklitische *quid* (voor *aliquid*) gekombineerd wordt met een passivum:

(24) sive quid urimur	Hor. Carm. I, 6, 19
-----------------------	---------------------

Daarentegen moeten *nihil* en *quid* als objekt bij een transitief werkwoord uiteraard bij de accusativus als objekt worden ingedeeld:

- (25) nihil vetustas mentita sit
(26) quid meruisti

Cic. *ND* II, 5, 15
Sen. *Ep.* 7, 5

2.3.2.

Konstituenten in de accusativus treffen we aan bij het zogenaamde *medio-passief gebruik van verba* als (27) en (28)

- (27) vultum demissa
(28) tunsae pectora palmis

Verg. *A.* I 561
Verg. *A.* I 481

Soms worden deze gevallen ondergebracht bij de accusativus van betrekking. Wij doen dat niet, waarbij we als criterium hanteren dat — los van de context — de persoon bij wie het participium hoort de handeling zelf verricht kan hebben. Slechts in een geval is niet een participium in het geding:

- (29) induitur velamina

Ov. *Met.* XI 589

2.3.3.

De zogenaamde *accusativus van betrekking* komt voor bij adiektiva en zuiver passieve participia:

- (30) os umerosque similis
(31) adversum femur ictus

Verg. *A.* I 589
Liv. XXI 7, 10

of met een toestandsverbum dat een eigenschap aanduidt:

- (32) artem callebat

Tac. *Ann.* 13, 3

2.3.4.

Bij de zogenaamde *acc. van richting* worden geen gevallen opgenomen van *in* + *acc.* en dergelijke. Alleen waar een plaatsnaam gebruikt wordt zonder prepositie wordt dit gerubriceerd naast idiomatische uitdrukkingen als *domum, rus* etc.

3.

KONKLUSIES

Uit de hierna volgende tabellen kan worden afgeleid dat de gebruikswijzen van de accusativus anders dan als kenmerk van het objekt of komplement of daarmee kongruerende predikatieve bepaling statistisch te verwaarlozen zijn. In een enkele geval is zo'n gebruikswijze tevens beperkt tot (een) enkele auteur(s).

Of men op grond hiervan zou moeten konkluderen dat deze gebruikswijzen niet geleerd behoeven te worden kan nog niet goed worden vastgesteld. Een

vergelijking van de relatieve gebruikswijze van *alle* naamvallen is immers nog niet beschikbaar. Een statistisch te verwaarlozen gebruikswijze van de accusativus kan vaker voorkomen dan een niet incurante gebruikswijze van de dativus. In hetzelfde corpus komen naast 5160 accusativi (prepositieconstructies niet meegerekend) 1386 dativi voor en 2309 genitivi.

Meer in detail merken we het volgende op:

- Het volstrekt normale gebruik van de accusativus is als kenmerk van het objekt of het komplement (bijna 70%) of van het subjeet in de ACI (bijna 30%). In al die gevallen zal het gebruik van de accusativus de leerling niet bijzondere moeilijkheden geven.
- Het aantal dubbele accusativi bij 3-plaatsige werkwoorden is beperkt.
- de predikatieve bepalingen bij een objekt kunnen in het merendeel van de gevallen niet weggelaten worden.
- De acc. van het inwendig objekt komt sporadisch voor.
- De acc. adverbialis komt vaker voor, maar is in hoofdzaak beperkt tot bepaalde pronomina en soms nauwelijks te onderscheiden van een verbum + adverbium.
- Het gebruik van de accusativus bij zogenaamd medio-passief gebruik van verba komt alleen bij de onderzochte dichters voor.
- De acc. van betrekking komt slechts sporadisch voor.
- De acc. exclamatoris kan in een zeldzaam geval als aantekening gegeven worden.
- De acc. van richting blijkt vooral in Livius en ook wel in Sallustius regelmatig gebruikt te worden, vrijwel altijd in idiomatische uitdrukkingen.
- Het gebruik van de acc. spatii is veel minder frequent dan de meesten zich zullen hebben voorgesteld¹.
- het idiomatische gebruik van uitdrukkingen als *id temporis* beperkt zich tot Tacitus.

NOTEN

1. Een heel bijzonder geval is Cat. 6, 6: *nam te non viduas iacere noctes*. Zonder de toevoeging *viduas* zou *noctes* door een ieder als acc. spatii worden beschouwd. De toevoeging *viduas*, dat iets zegt over de manier waarop, doet de neiging ontstaan *viduas noctes* als een acc. van het inwendig objekt te beschouwen. We geven er toch de voorkeur aan een acc. bij een zo duidelijk intransitief verbum als *iacere* op te vatten als een acc. spatii, maar constateren wel dat hier van een geraffineerde dichterlijke toepassing sprake is.

ACCUSATIVUS TABEL 1.

	Cae	Cat.	Cic.F.	Cic.O	Hor.	Liv.	Ov.	Sall.	Tac.	Verg.	Sen.
1. accusativus als kenmerk van objekt/komplement											
a. obj./kompl. bij 2-pl. w.w.	211	275	107	51	343	230	390	80	270	723	301
b. komplement bij deponens	20	10	3	7	18	23	20	11	38	27	28
c. komplement bij impersonale	1	1	—	—	—	—	1	1	1	1	2
d. objekt bij 3-pl. w.w.	1	—	—	—	2	2	—	1	—	—	5
e. komplement bij 3-pl. w.w.	1	—	—	—	2	2	—	1	—	—	5
f. inwendig objekt	—	2	—	1	2	1	3	—	—	8	—
g. predikatieve bep. bij obj./kpl.	5	7	14	2	2	2	2	17	20	6	22
waarvan gerundivum noemfunctie	1	—	—	1	—	1	—	1	—	—	—
	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
2. subjekt in ACI	50	36	72	35	13	90	17	48	102	23	55
3.1 adverbialis	4	4	1	1	5	4	5	2	2	9	6
3.2 bij 'medio-passieve' verbale vormen	—	—	—	—	2	—	2	—	—	5	—
3.3 van betrekking	—	—	—	—	—	2	2	—	1	3	—
3.4 exclamationis	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—
3.5 spatii	11	1	1	—	1	3	—	—	1	3	1
3.6 richting	2	1	1	3	1	24	—	12	1	7	1
3.7 idiomatisch	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—

Totaal alle bovenbedoelde accusativi: 5160
 (p.m. totaal dativi: 1386
 totaal genitivi: 2309

ACCUSATIVUS TABEL 2.

De gebruikswijzen gerangschikt naar frekwentie	
1. de accusativus als kenmerk van objekt/komplement	61.9 %
a. obj./kompl. bij tweeplaatsige w.w.	3.9 %
b. kompl. bij deponens	0.13%
c. kompl. bij impersonale	0.2 %
d. objekt bij drieplaatsige w.w.	0.2 %
e. komplement bij drieplaatsige w.w.	0.3 %
f. inwendig objekt	2.0 %
g. predikatieve bepaling bij obj./kompl. bij drieplaatsige w.w.	
2. subjekt in ACI	28.5 %
3.1 adverbialis	0.8 %
3.2 bij 'medio-passieve' verbale vormen	0.17%
3.3 van betrekking	0.15%
3.4 exclamationis	0.03%
3.5 spatii	0.4 %
3.6 richting	1.02%
3.7 idiomatisch	0.05%

II
 DE BEHANDELING VAN DE ACCUSATIVUS IN VIER LEERGANGEN

1.
Algemeen
 Het oefenmateriaal in de hieronder te noemen leergangen is wat de accusativus betreft in overeenstemming met de uitkomst van de enquête, nl. dat de accusativus in 95% van de gevallen dient als kenmerk van het objekt, c.q. komplement van tweeplaatsige werkwoorden of van het subjekt in een Acl. Van de grammatika's kan dat niet worden gezegd. In de Latijnse Grammatika behorende bij *Fabulae* en in de *Grammatica van Via Recta* worden de traditionele gebruikswijzen van de accusativus vrijwel volledig opgesomd en aan de hand van een enkele voorbeeld behandeld (d.w.z. 'geëtiketteerd'), zonder dat een indicatie wordt gegeven van de frekwentie van de gebruikswijzen. De accusativus exclamationis *heu (o) me miserum!* ontbreekt niet, evenmin als die lastige accusativus 'ter aanduiding met betrekking waartoe iets het geval is' (*Via Recta, Grammatica p. 104*). De leerling leert dat hij hier te maken heeft met de accusativus respectus/relationis/partis/Graecus, vier termen voor een gebruikswijze die zich in 250 pp. OCT acht maal voordoet. Nu kan men staande houden dat het zijn nut heeft in een grammatika ook zeldzame gebruikswijzen op te nemen om daarnaar te kunnen verwijzen als zich tijdens de lektuur zo'n bijzonder geval voordoet. Onnodig lijkt het echter die gebruikswijzen ook in het oefenmateriaal te verwerken dat de leerling doorneemt voor hij aan echt lezen toekomt. De kans is niet denkbeeldig dat hij meer voorbeelden van de acc. exclamationis in zijn thema's tegenkomt dan in

de teksten die hij in vier, vijf en zes leest.

Een algemeen probleem is, welke voorkennis men bij de leerling mag veronderstellen als het gaat om taalkundige begrippen als 'lijdend voorwerp' of 'direkt objekt'. In *Via Recta* (Werkboek p. 4) wordt zonder meer aangenomen dat de leerling hiermee vertrouwd is, evenals in *Fabulae* p. 25, waar van de leerling wordt verwacht dat hij een instructie zal begrijpen als: *quis eum monet?* = wie o. hem i.v.n. (hij) waarschuwt = wie waarschuwt hem? De auteurs van *De Taal der Romeinen* zijn er klaarblijkelijk van uit gegaan dat de leerling een onbeschreven blad is, gezien de behoedzame uitspraak op p. 55 — 56 van de Handleiding voor de Docent I: 'men bedenke evenwel, dat de begrippen achter deze termen (onderwerp en lijdend voorwerp) moeilijk zijn en dat de leerlingen er een zeer onvolledig idee over hebben.' In *Rationes van de Man* wordt op de functie van het zinsdeel in de accusativus ingegaan (p. 12 de 'quem'-vraag), niet zozeer, hadden wij de indruk, omdat de schrijver het begrip niet bekend veronderstelt, maar meer om te bevorderen dat de leerling zich op het begrip lijdend voorwerp bezint. We moeten er hier mee volstaan te constateren dat de vier leergangen gebaseerd zijn op verschillende veronderstellingen met betrekking tot het beginniveau van de leerlingen.

2.

De Man, Rationes en Chartae

De begrippen en de termen die bij de accusativus te pas komen worden geleidelijk geïntroduceerd. Eerst wordt via de 'quem'-vraag de functie van het objekt in de zin bewust gemaakt. De term 'accusativus' volgt, tegelijk met 'nominativus' is lectio II. De term 'objekt' valt pas in lectio VI, waar op p. 46 een zeer duidelijk overzicht wordt gegeven van de elementen van de zinskern. Opvallend is de precisie waarmee het onderscheid tussen 'vorm-namen' en 'functie-namen' wordt ingescherpt (p. 49-50).

Het verschil tussen transitieve en intransitieve werkwoorden wordt, overigens zonder dat deze termen worden gebruikt, in lectio VII aangestipt ('bij verschillende verba is voor een objekt geen plaats').

De ACI wordt nogal laat geïntroduceerd (lectio XXIII). De accusativus daarin wordt stelselmatig beschreven als het kenmerk van het subjekt van de infinitivus.

Andere gebruikswijzen van de accusativus komen pas op het eind van de leergang aan de orde, in de lessen LXXI en LXXV, die in de praktijk meestal niet meer worden behandeld. Hier wordt aandacht besteed aan resp. de accusativus als predikatieve bepaling bij het objekt en aan drieplaatsige werkwoorden met dubbele accusatief. Bij de eerstgenoemde gebruikswijze wordt op een duidelijke en verhelderende manier het verband aangegeven met het predikaatsnomen bij koppelwerkwoorden.

De gebruikswijzen van de accusativus die in deze leergang aan de orde komen scoorden in de enquête ook het hoogst (Acc. als kenmerk van het objekt, van het subjekt in een ACI, van de predikatieve bepaling bij het objekt). Opmerkelijk is, zoals ook in het vorige verslag is gezegd, de grote dosis expliciete

taalbeschouwing.

3.

Muskens — Ysebaert, Fabulae en Latijnse Grammatica

De *Latijnse Grammatica* geeft op p. 25 een vrij volledig overzicht van de traditionele gebruikswijzen van de accusativus. Onder het hoofd 'accusativus obiecti directi (lijdend voorwerp)' is een aantal gevallen ondergebracht waarvan de overeenkomst niet direkt duidelijk zal zijn voor leerlingen. Naast het 'gewone' *verba multa dicit* staat hier ook als 'acc. van het inwendig objekt (figura etyologica)' zonder enige toelichting op het bijzondere van deze gebruikswijze. Ook is het verwarrend dat onder het hoofd 'acc. adverbialis' als voorbeelden worden gegeven: *multum dicis* en *multum rides* met als vertalingen 'jij zegt veel' en 'jij lacht hartelijk'.

De behandeling van de acc. spatii is gescheiden van de acc. temporis. De toelichting: 'afstand, langs, of zonder voorzetsel' zal de leerling, naar wij vrezen, in de zeldzame gevallen dat hij deze accusativus tegenkomt weinig helpen. Het onderscheid met de ablativus viae wordt door deze formulering vervaagd. Het voorbeeld *longam viam ambulat* is niet erg sprekend, omdat het een grensgeval is tussen de acc. van het inwendig objekt en de acc. spatii (verg. Kühner — Stegmann I 282; *De Man* plaatst het vergelijkbare *longam viam ire* onder het hoofd acc. van het inwendig objekt in *Ars grammatica*, p. 23). Zoekt men in het oefenmateriaal uitsluitend over de manier waarop de acc. spatii aan de leerling wordt voorgesteld, dan vindt men geen voorbeelden in de thema's waarnaar het register verwijst (op p. 107 en 134-135). In deze thema's wordt het onderscheid tussen de acc. van tijdsduur en de abl. van tijdstip scherper geaccentueerd dan in de grammatika, waar als toelichting staat 'tijd, tijdens (...)' i.p.v. 'tijdsduur, gedurende (...)'.
De accusativus als kenmerk van de predikatieve bepaling bij het objekt wordt in de grammatika niet apart vermeld. In *Fabulae* (p. 50) wordt het verschijnsel geïntroduceerd en in verband gebracht met het predikaatsnomen bij koppelwerkwoorden.

4.

De Taal der Romeinen

Over de behandeling van de accusatief in *De Taal der Romeinen* valt weinig te zeggen, omdat in het voor de leerlingen bestemde materiaal nauwelijks taalbeschouwing voorkomt en het aantal gebruikswijzen zeer beperkt is. Alleen accusativi als kenmerk van het direkt objekt en van het subjekt in de ACI zijn in massa opgenomen. Gezien de geringe frekwentie van de andere gebruikswijzen is dat ook zeer wel te verdedigen.

De angst voor technische termen heeft ertoe geleid dat woorden als 'nominativus' en 'accusativus' worden vermeden en vervangen door resp. 'vorm A' en 'vorm B'. De collega's Duits, met wie de leerlingen kennis maken in hetzelfde jaar waarin ze met Latijn beginnen, zijn voor het grootste deel wat minder zachtzinnig.

Instructief zijn de taaloefeningen waarbij de leerlingen een zin moeten afmaken met een werkwoord naar keuze, zoals in *Metella mercatorem ... (salutat, cantat)*. Op deze manier worden abstracte noties als transitief/intransitief spelenderwijs duidelijk gemaakt.

De ACI wordt in de Nederlandse bewerking van Oude Essink wat vroeger geïntroduceerd dan in de oorspronkelijke versie (plagula 14). Het idee om de konstruktie te introduceren aan de hand van een 'tic de langue' van een der hoofdpersonen in het verhaal is grappig, maar resulteert niet steeds in fraai Latijn ('*recte dicis. te recte dicere dico*). De uitleg voor de leerlingen in plagula 15 is eenvoudig en duidelijk.

5.

Nederlof — Damsté, Via Recta

Evenals in *Fabulae* en *Latijnse Grammatica* wordt naar een zekere volledigheid gestreefd in de presentatie van de gebruikswijzen. In deze leergang worden de 'bijzondere' gebruikswijzen (regionis en spatii) meer gespreid aangeboden (al vanaf p. 4 van het Werkboek!). In de *Grammatica* wordt meer toelichting gegeven op de diverse gebruikswijzen en krijgen de leerlingen meer en betere voorbeelden. Ondanks waardering voor de presentatie moet toch herhaald worden dan de geringe frekwentie van de 'bijzondere' gebruikswijzen zoveel aandacht niet rechtvaardigt.

Beschouwingen over de funktie van de accusativus in de zin ontbreken vrijwel geheel. Alleen op p. 10 van het Werkboek wordt verband gesuggereerd tussen de accusativus als kenmerk van het direkt objekt en van richting met de woorden: Niet alleen het doel van de handeling (*lijdend voorwerp*), maar ook het doel van de beweging staat in de accusatief (*accusativus van richting*).

In Oefening 8 wordt de acc. spatii geïntroduceerd, alleen als tijdsbepaling, terwijl in de *Grammatica* op p. 103 wordt gesproken van de accusativus van afstand in ruimte en tijd. Door de gekozen termen 'tijdsduur' en 'tijdstip' worden de acc. spatii en de abl. temporis scherp van elkaar onderscheiden.

Bij de behandeling van de ACI maakt deze leergang als enige de zinnige onderscheiding tussen gevallen als *cogo eum venire* (accusativus als objekt + aanvullingsinfinitivus) en *credo eum venire* (accusativus als subjekt van de infinitivus).

In Oefening 27 wordt het ontbreken van preposities gesignaleerd bij *domus, rus* en *humus*. Gezien de zeldzaamheid van beide laatste woorden is het raadzaam de regel tot *domus* te beperken.

Ablativus

De ablativusenquête was — uiteraard — gericht op hetzelfde corpus als de andere naamvallen. De bewerking van de uitkomst van de enquête is voor verreweg het grootste gedeelte het werk van J. de Jong, assistent van de vakgroep Latijn van de Universiteit van Amsterdam, bijgestaan door Mevr. drs.

A.M. Bolkestein, drs. D. den Hengst, drs. W. Holtland en dr. H. Pinkster. De paragrafen over de schoolgrammatika's zijn geschreven door Bolkestein en Pinkster.

I. DE RESULTATEN VAN DE ENQUÊTE

INLEIDING

De hoofdingeling van de verschillende gebruikswijzen van de ablativus is gemaakt m.b.v. van het criterium van de eventuele *weglaatbaarheid* van het zinsdeel in de ablativus. Dit begrip 'weglaatbaarheid' lichten we in het kort toe aan de hand van de volgende voorbeelden (zie ook het vorige verslag over dativus: Lampas 9, 4-5).

- (1) *his verbis usus est.*
- (2) *naves onerant frumento.*
- (3) *naves onerant.*
- (4) *nive prata alba sunt.*
- (5) *prata alba sunt.*
- (6) *in hieme prata alba sunt.*

In (1) zijn de woorden *his verbis* niet weglaatbare: '*usus est*' vormt geen komplette zin, evenmin als het Nederlandse 'hij bezigde'. Zo is ook in (2) *frumento* een niet-weglaatbare konstituent (zinsdeel), aangezien zinnen als (3) alleen dan kunnen voorkomen wanneer uit de kontekst de ontbrekende informatie kan worden aangevuld.

We noemen de konstituent in de ablativus in (1) en (2) '*obligaat*' of 'noodzakelijk'. Werkwoorden heten afhankelijk van het aantal noodzakelijke konstituenten tweepлаatsig zoals (1) of drieplaatsig zoals in (2).

Tegenover gevallen (1) en (2) staat (4) waar de ablativus wel weglaatbaar is: zin (5) is een korrekte Latijnse zin. Een konstituent als *nive* heet ook 'vrij toevoegbaar' of '*optioneel*'. In tegenstelling tot (1) en (2) is de ablativus in deze zin niet op grond van het werkwoord voorspelbaar. In de plaats van het zinsdeel in de ablativus had er ook een ander bepaling kunnen staan zoals het geval is in (6). Door dergelijke contrast-mogelijkheden heeft de ablativus meer dan in (1) en (2) een eigen betekenis, is kenmerk van de bepaalde semantische rol die de betreffende konstituent in de zin vervult.

In veel gevallen kan deze rol expliciet worden gemaakt door middel van parafrasen. Zo kunnen we zin (4) parafrasen als:

- (7) *nix efficit ut prata alba sint.*

Dergelijke parafrasen dienen om het verschil duidelijk te maken tussen de semantische rollen die niet-obligate ablatie-konstituenten kunnen vervullen. Zo als bekend kan de ablativus optreden als kenmerk van een aantal verschillende

semantische rollen. Het aantal gevallen waarin men twijfelt welke semantische rol de ablatiefkonstituent vervult valt mee, omdat niet alle substantiva in dezelfde semantische rol kunnen voorkomen en ook niet bij alle verba elke semantische rol kan optreden. Zo kan in (4) *nive* niet de rol instrument vervullen omdat instrumentbepalingen alleen kunnen voorkomen bij werkwoorden die een handeling uitdrukken. Omdat in de schoolgrammatika's het obligate en optionele gebruik behalve in Redde Rationem niet systematisch worden gescheiden en de enquête globaal de in de grammatika's gebruikelijke indeling handhaafde, wijkt dit verslag qua opzet nogal af van de enquête zelf. Kategorieën als de 'ablativus separativus', de 'ablativus pretii', de 'ablativus van straf' en de 'ablativus originis' zijn hier geheel opgegaan in de categorie van obligate gevallen. Aan het eind van dit stuk is een 'index' opgenomen waarin verwezen wordt naar de plaats waar in dit stuk de traditionele etiketten voorkomen. Voor alle duidelijkheid merken we nog op dat het voorkomen van de ablativus in prepositiekonstrukties buiten beschouwing is gelaten. In schoolgrammatika's wordt vaak ook deze gebruikswijze zonder onderscheid met het al dan niet obligate gebruik bij verba behandeld.

OVERZICHT VAN DE GEBRUIKSWIJZEN

1.

De ablativus als formeel kenmerk van noodzakelijke (obligate) constituenten
 Zoals hierboven gezegd is het gebruik van de ablativus als verplichte konstituent gebonden aan bepaalde lexemen (in dit geval werkwoorden of adjectieven). Het feit dat de ablativus bij een lexeem verplicht is kan dan ook het beste worden beschreven als eigenschap van die lexemen en niet als een aan de ablativus inherente eigenschap. Van sommige werkwoorden of adjectieven lijkt het feit dat ze de ablativus regeren en niet b.v. een andere naamval vrij 'toevallig', anderzijds kan men waarnemen dat van werkwoorden en adjectieven bepaalde betekenisgroepen in het algemeen met de ablativus worden gekonstrueerd. Hieronder worden telkens een aantal betekenisgroepen genoemd. Welke lexemen wel, welke niet geleerd moeten worden kan men aflezen uit de *Basiswoordenlijst* (Staatsuitgeverij, Den Haag 1975).

1.1.

Bij tweemplaatsige werkwoorden

1.1.1.

Het gebruik van de ablativus bij tweemplaatsige werkwoorden betreft vooral de volgende betekenisgroepen:

- (a) werkwoorden van 'zich verwijderen', 'missen' e.d. zoals *cedere, carere, egere* (de 'ablativus separativus')
- (b) werkwoorden van afstamming zoals *nasci, oriri* (de 'ablativus originis')

(c) werkwoorden van 'vol zijn van' ('verba abundantiae')

(d) werkwoorden van 'zich bevinden' zoals *stare, sedere, manere* (de 'ablativus loci')

Daarnaast zijn er werkwoorden die niet tot één van bovengenoemde groepen kunnen worden gerekend zoals *niti, uti, potiri* etc.

1.1.2.

Tevens beschouwen wij als obligaat die constituenten in de ablativus in passieve zinnen die in overeenkomstige actieve zinnen als SUBJEKT zouden kunnen optreden:

(8) (una pars) continetur *Garunna flumine* Caes. *Gal.* 1,1

(9) (Catilina) postremo captus *amore Aureliae Orestillae* Sall. *Cat.* 15,2

vergelijk hiermee:

(8a) *Garunna flumen continet unam partem*

(9a) *amor Aureliae Catilinam cepit*

Overigens is van vele werkwoorden de actieve vorm met niet-menselijk SUBJEKT ongebruikelijk:

(10) *his difficultatibus circumventus* Sall. *Jug.* 7,1.

(10a) ? *hae difficultates eum circumvenerunt*

Voor alle bovenstaande gevallen geldt dat de ablativus-konstituent niet weglaatbaar is.

(Voor gevallen waar tevens een interpretatie als Oorzaak of Instrument mogelijk is en dus sprake is van ambiguïteit zie 2.3.2-3)

In categorie 1.1.1. telden we 137, in 1.1.2. 96 gevallen.

1.2.

Bij drieplaatsige werkwoorden

Drieplaatsige werkwoorden met een ablativus vallen in o.a. de volgende betekenisgroepen:

(a) werkwoorden van 'voorzien van', 'vullen' zoals *implere, instruere, aspergere, circumdare, erudire*, veelal 'ablativus instrumenti' genoemd.

(b) werkwoorden van 'plaatsen', (op een bepaalde plaats) 'houden', 'verbergen' zoals *ponere, tenere, condere*. ('ablativus loci')

(c) werkwoorden van 'straffen' zoals *multare* ('ablativus van straf')

(d) werkwoorden van 'kopen' ('ablativus pretii')

(e) werkwoorden van weerhouden, bevrijden, 'beroven' zoals *arcere, liberare, spoliare* ('ablativus separativus').

Verder vinden we *afficere, mutare, miscere* ('ablativus instrumenti').
Het totaal bedroeg 207 gevallen.

1.3.

Bij adjektieven

1.3.1.

Het betreft hier voornamelijk adjektiva die behoren tot een van de twee volgende betekeningsgroepen:

- (a) adjektiva die betekenen 'vol', 'rijk aan' zoals *opulentus, plenus, creber*.
(b) bij adjektiva als *par, impar* heeft het zinsdeel in de ablativus dat het punt van verschil of overeenkomst aangeeft een obligaat karakter. Tot deze groep rekenen we ook een aantal comparativi zoals *potior* in (11)

- (11) *illam alteram (partem Numidia) specie quam usu potioem .. Adherbal possedit Sall. Jug. 16,5.*

Verder vinden we nog adjektiva als *dignus, recens*.

In totaal telden we 54 gevallen.

1.3.2.

Bij comparativi is obligaat datgene waarmee wordt vergeleken (de 'ablativus comparationis'): in totaal 65 gevallen.

TABEL 1: FREKWENTIEOVERZICHT OBLIGAAT GEBRUIK

(Opm. gebruikswijzen van een auteur die vaker voorkomen dan eens op de vijf pag.'s tekst zijn cursief gedrukt)

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot
1.1.1.	tweeplaatsig	10	2	13	8	16	9	17	10	14	12	26	137
1.1.2.	tweepl. (pass)	12	2	26	11	3	8	9	5	4	8	8	96
1.2.	drieplaatsig	17	4	11	10	25	13	28	18	5	27	49	207
1.3.1.	adjektiva	3	1	6		2	7	4	9	6	5	11	54
1.3.2.	comparativi	3	12	11	5	17	1	7	3	2	1	3	65
	totaal	45	21	67	34	63	38	65	45	31	53	97	559

2.1.

Bepaling van Instrument

De ablativus als formeel kenmerk van een bepaling van Instrument komt in ons materiaal 245 keer voor. Deze gevallen kunnen in vijf types worden ondergebracht:

2.1.1.

Gewoonlijk (in 186 gevallen) heeft de Instrument-bepaling betrekking op *be-wust gehanteerde middelen* bij activiteitswerkwoorden. Het instrument kan concreet of abstrakt zijn:

- (12) *lituus ille, quo ... regiones vineae terminavit Cic. N.D. 2,9.*
(13) *arcumque manu celerisque sagittas corripuit Verg. A. 1,187.*
(14) *Orphea ... arte materna rapidos morantem fluminum lapsus Hor. Carm. 1, 12, 9.*

Met name waar er sprake is van een concreet instrument is een parafraze met *usus* mogelijk:¹

- (12a) *lituus ille quo usus regiones terminavit*

Zoals uit voorbeeld (14) al blijkt, impliceert het gebruik van een bepaald *middel* vaak ook de *wijze* waarop een activiteit plaats heeft. Hierdoor is het onderscheid tussen Instrument-bepalingen en Wijze-bepalingen dikwijls moeilijk te maken, vooral bij abstracta. Onder 2.5.3. komen we hierop terug. In sommige gevallen is het gebezigde middel een handeling op zichzelf, uitgedrukt in een handelingssubstantief (cf (15)). In de plaats hiervan had ook een ablativus van het gerundium kunnen staan (cf (15a)):

- (15) *quia cibos potusque eius delectus ex ministris gustu explorabat Tac. Ann. 13, 16, 2.*
(15a) *cibos gustando explorabat*

2.1.2.

Het gebruik van Instrumenten die in een deel-geheel relatie staan tot het sub-jekt wordt soms (vooral in poëzie) uitgebreid tot gevallen waarin het sub-jekt niet-menselijk is en er dus niet sprake is van handelingen maar van processen of toestanden cf (16) en (17). Wordt de konstituent in de ablativus tot SUBJEKT gemaakt dan resulteert dit in een gewonere (prozaïscher) uitdrukking (cf (16a) en (17a)).

- (16) *Idaliae lucos ubi mollis amaracus illum floribus et dulci aspirans complectitur umbra Verg. A. 1, 694.*
(17) *noctem flammis funalia vincunt Verg. A. 1, 727.*

2.

De ablativus als formeel kenmerk van optionele konstituenten

Hieronder wordt een opsomming gegeven van de niet obligate semantische rollen waarin we konstituenten in de ablativus kunnen aantreffen.

vergelijk hiermee:

(16a) amaraci flores et dulcis umbra illum complectitur

(17a) flammae funalium noctem vincunt

In deze categorie telden we 19 gevallen.

2.1.3.

Bij werkwoorden van verplaatsen en vervoeren is het vervoermiddel tevens de plaats waar het subjekt (of het vervoerde objekt) zich bevindt, zodat de Instrument-bepaling tevens als bepaling van Plaats kan worden opgevat. (Deze bepalingen zijn dan ook vaak te vervangen door prepositiekonstrukties met *in*.)

(18) *rotis summas perlabitur undas Verg. A. 1, 147.*

(19) *cum eris curru in Capitolium invectus Cic. Rep. 6, 3.*

We troffen hiervan 11 gevallen aan.

2.1.4.

Iets vergelijkbaars doet zich voor bij middelen van overdracht van informatie, die tevens markeren de plaats waar of het tijdstip waarop die informatie werd gegeven. Ook hier is in veel gevallen een bepaling met *in* mogelijk:

(20) *at enim Cn. Pompeius rogatione sua et de re et de causa iudicavit Cic. Mil. 15.*

(21) *festinationem exsequiarum edicto Caesar defendit Tac. Ann. 13, 17, 4.*

Hiervan telden we 17 gevallen.

2.1.5.

Soms zijn het werkwoord en de konstituent in de ablativus semantisch zo nauw met elkaar verbonden dat ze samen één begrip vormen. Zo zou in (20) *partu dare* kunnen worden vervangen door *parere* en *adspergine tangere* in (21) door *aspergere*. De ablativus konstituent vult in zulke gevallen het werkwoord dat semantisch betrekkelijk 'leeg' is aan.

(22) *geminam partu dabit Iliam prolem Verg. A. 1, 274.*

(23) *videtur pontus ... inductas adspergine tangere nubes Ov. Met. 11, 498.*

Tot dit type rekenden we 12 gevallen.

TABEL 2: FREKWENTIEOVERZICHT INSTRUMENT

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot
2.1.1.	'gewoon'	14	5	8	4	24	8	30	10	6	21	56	186
2.1.2.	n.-mens. subj.			2		4		3				10	19
2.1.3.	vervoermidd.	1				4		1				5	11
2.1.4.	overdr. inf.			2	5	2		1	1	1	3	2	17
2.1.5.	leeg lex.				1			2			2	7	12
	totaal	15	5	12	10	34	8	37	11	7	26	80	245

2.2.

Bepaling van Oorzaak

De ablativus als formeel kenmerk van een bepaling van Oorzaak is met 240 gevallen na de ablativus als kenmerk van het Instrument de frekventst voorkomende optionele gebruikswijze (de ablativus absolutus buiten beschouwing gelaten). In de inleiding is al gewezen op de mogelijkheid om Oorzaakbepalingen tot SUBJEKT te maken in een *efficere, ut*-zin. We onderscheiden Oorzaakbepalingen naar de aard van het werkwoord waarbij ze optreden:

2.2.1.

In 218 van de 240 gevallen staat de ablativus van Oorzaak bij toestands- of proceswerkwoorden, dan wel bij adjektiva die een toestand aangeven:

(24) *radiis gelidi caluere Triones Ov. Met. 2, 171.*

(25) *vela madent nimbis Ov. Met. 11, 519.*

(26) *hae gentes non pacis solum, sed etiam victoriae bonis florebant Liv. 21, 21, 4.*

2.2.2.

Bij aktiviteitswerkwoorden vonden we de ablativus van Oorzaak 22 maal. (N.B. Oorzaak wordt hier nadrukkelijk onderscheiden van Reden (zie 2.4.)). Oorzaakbepalingen bij aktiviteitswerkwoorden hebben betrekking op emoties (zoals (27) en (28)) of op psychische eigenschappen (zoals (29) en (30)):

(27) *animus quicquid aut metu aut pudore celabat Sen. Ep. 10,*

(28) *cetera (castella) terrore in deditionem veniebant Tac. Ann. 13, 39, 7.*

(29) *pugnam imperitia poscebant Tac. Ann. 13, 36, 3.*

(30) *caelum ipsum petimus stultitia Hor. Carm. 1, 3, 38.*

Bij gevallen als (27) en (28) kan de ablativuskonstituent worden vervangen door een uitgebreidere konstruktie bestaande uit participium + abl., b.v. *permotus*.

TABEL 3: FREKWENTIEOVERZICHT OORZAAK

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot
2.2.1.	bij toest, proc	20	6	15	7	25	18	34	20	7	29	37	218
2.2.2.	bij aktiv.		4	2	2	1	2	1		3	6	1	22
	totaal	20	10	17	9	26	20	35	20	10	35	38	240

2.3.
Struktureel ambiguë gevallen
In drie klassen van gevallen is er telkens sprake van ambiguïteit:

2.3.1.
Bij kausatieve werkwoorden en terminatieve werkwoorden is soms niet duidelijk of de rol van de konstituënt in de ablativus die van Instrument of Oorzaak is.

Onder 'kausatief' verstaan we die werkwoorden die semantisch kunnen worden geanalyseerd als 'veroorzaken dat er met iemand/iets iets gebeurt'.

Onder 'terminatief' verstaan we die werkwoorden die een activiteit weergeven die resulteert in een bepaalde toestand. Voorbeelden van causativa zijn *ter-rere, movere, perdere* van terminativa *vincere, expugnare, impetrare*.

Bij dergelijke werkwoorden is de ablativus-konstituënt vaak zowel te interpreteren als de Oorzaak van de resulterende gebeurtenis of toestand als het Middel dat door de handelende persoon daartoe wordt aangewend; in de praktijk zal de kontekst vrijwel altijd uitsluitend geven.

(N.B. in het Nederlands kan men met *met* en *door* vertalen).

(31) *seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere* Caes. *Gal.* 1, 17, 1.

(32) *ceteros ad obsequium exemplo firmaverat* Tac. *Ann.* 13, 40, 6.

(33) *capta escensu munimenta ... sint* Tac. *Ann.* 13, 39, 6.

Tot deze groep rekenen we 35 gevallen.

2.3.2.
Zoals reeds gezegd onder 1.1.2. kan bij passieve zinnen een ablativus-konstituënt in sommige gevallen zowel als obligaat (vgl. (34b)) als als Oorzaak (vgl. (34a)) worden opgevat:

(34) (avaritia) *neque copia neque inopia* minuitur Sall. *Cat.* 11, 3.

vergelijk hiermee:

(34a) *neque copia neque inopia* efficit ut avaritia minuatur: Oorzaak

(34b) *neque copia neque inopia* minuit avaritiam: obligaat

Deze vorm van ambiguïteit doet zich vooral vaak voor bij participia. Wanneer ze 'adjektivisch' worden geïnterpreteerd kan de ablativuskonstituënt als Oorzaak worden opgevat, indien verbaal als obligaat:

(35) *tota civitas confecta senio* est Cic. *Mil.* 20, 5.

2.3.3.
In andere gevallen is er twijfel mogelijk tussen Instrument (vgl. (36a)) en obligaat (vgl. (36b)) gebruik:

(36) *aequor puppe secabatur* Ov. *Met.* 11, 479.

(36a) *aequor puppe secant*: Instrument.

(36b) *puppis secat aequor*: obligaat.

Tot groep 2.3.2. rekenden we 111 gevallen, tot groep 2.3.3. 52 gevallen. (N.B. voor de obligate ablativuskonstituënt bij passieve werkwoordsvormen zie § 1.1.2.)

TABEL 4: FREKWENTIEOVERZICHT STRUKTUREEL AMBIGU

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot
2.3.1.	oorz./instr	5	3	1		6	1		5	1	7	6	35
2.3.2.	oorz./oblig.	9		23	7	6	10	13	15	3	15	10	111
2.3.3.	instr./oblig.	9	1	4	3	1	4	5	1	4	14	6	52
	totaal	23	4	28	10	13	15	18	21	8	36	22	198

2.4.
Bepaling van Reden

De ablativus als kenmerk van een bepaling van Reden wordt in de grammatika's vaak niet onderscheiden van de ablativus causae. Niettemin is er een aantal verschillen aan te wijzen:

– een bepaling van Reden drukt uit welke overweging iemand tot een bepaalde handeling heeft gebracht en komt niet bij andere dan handelingswerkwoorden voor.

– combinatie van een bepaling van Reden met een imperativus of eenconiunctivus adhortativus is mogelijk.

In deze groep brachten we 12 gevallen onder.

(37) *postquam (poculum) fervore aspernabatur* Tac. *Ann.* 13, 16, 3.

(38) *hi vel actate vel curae similitudine patres appellabantur* Sall. *Cat.* 6, 6.

(39) claris ... viris ... corumque factis non *emolumento aliquo*, sed ipsius honestatis *decore* laudandis Cic. *Fin.* 1, 36, 1.

Een Reden-bepaling kan in het Latijn altijd worden vervangen door een bepaling met *causa* of *gratia*. (In het Nederlands wordt vaak de prepositie *om* gebruikt).

2.5.

Bepaling van Wijze.

Bij bepalingen van Wijze zien we niet zoals bij Instrument en Oorzaak één qua frekwentie dominant type. De 196 gevallen zijn onder te brengen in een viertal onderling nogal uiteenlopende groepen.

2.5.1.

In de eerste groep vatten we samen die gevallen waar de konstituent in de ablativus de functie heeft die in de Nederlandse grammatika 'bepaling van gesteldheid' wordt genoemd. Een bepaling van gesteldheid geeft aan: de toestand waarin het subjekt zich tijdens de handeling of gebeurtenis bevindt. (In een aantal gevallen heeft een bepaling van gesteldheid betrekking op andere dan SUBJEKT konstituenten (zoals in (50)). Deze toestand karakteriseert tevens de wijze waarop de handeling/gebeurtenis zich voltrekt. De bepalingen van gesteldheid in de ablativus kunnen op grond van de semantische eigenschappen van het substantivum worden onderverdeeld in drie subtypes:

(a) Er is sprake van een deel-geheel relatie tussen substantivum in de ablativus en subjekt. Juist de aanwezigheid van het attribuut draagt bij tot de interpretatie van de konstituent als bepaling van Wijze:

(40) maximus ilioneus *placido* sic *pectore* coepit Verg. *A.* 1, 521.

(41) qui *siccis oculis* monstra (vidit) Hor. *Carm.* 1, 3, 18

Hiertoe rekenen we ook de gevallen met *animo*, *mente* zoals

(42) cum hic se *acri animo* defenderet Cic. *Mil.* 29, 2.

(b) Het substantivum in de ablativus is een handelingssubstantief cf (43)-(45)). In de plaats van de ablativus konstituent had een participium coniunctum gebruikt kunnen worden. (cf (43a)).

(43) templum *clamore* petebant Verg. *A.* 1, 519.

(44) sua quisque in castra *trepida fuga* rediere Tac. *Ann.* 13, 36, 4.

(45) *vigilatam convivio* noctem Tac. *Ann.* 13, 20, 5.

vergelijk b.v.:

(43a) templum *clamantes* petebant

309

(c) Het substantivum in de ablativus behoort tot een semantische klasse van woorden die een toestand en/of uiterlijke vorm aangeven:

(46) insequitur *cumulo* praeruptus mons Verg. *A.* 1, 105.

(47) *recondita* senet *quiete* Cat. 4, 26.

(48) *adsultare* Tiridates ... *specie trepidantis* Tac. *Ann.* 13, 40, 5.

In de volgende twee gevallen heeft de bepaling van gesteldheid betrekking op degene die de handeling ondergaat (de Patiens) zodat een interpretatie als Wijze hier niet mogelijk is:

(43) *compensusque* ab *circumstantibus* haud *alio* quam si *evasisset vultu* Liv. 21, 2, 6.

(51) *iube Ceycis imagine* mittat *somnia* Ov. *Met.* 11, 587.

We hebben deze gevallen toch hier meegeteld omdat ze van geheel andere aard zijn dan de gevallen die we onder 2.7 (Bepaling van Omstandigheid) hebben gerangschikt.

Bovenstaande groepen omvatten samen 55 gevallen.

2.5.2.

41 gevallen behoren tot de groep waarbij het substantivum grote semantische overeenkomsten vertoont met het werkwoord en als het ware als kapstok dient voor een attribuut dat de wijze waarop een handeling of gebeurtenis geschiedt specificceert:

(51) *argenti bifores radiabant lumine* valvae Ov. *Met.* 2, 4.

(52) *his aligerum dictis* adfatur *Amorem* Verg. *A.* 1, 663.

(53) *odissem te odio* *Vatiniano* Cat. 14, 3

(54) *animos munere* *deorum* *hominum generi* *datos* Cic. *Rep.* 6, 9.

2.5.3.

Zoals onder 2.1. al is opgemerkt, is de grens tussen Instrument en Wijze niet altijd duidelijk te trekken. Het gebruik van een bepaald middel impliceert vaak de wijze waarop wordt gehandeld. Dit geldt met name voor abstracte instrumenten. In de meeste gevallen ontbreekt een attribuut. Van dit type telden we 67 gevallen.

(55) *quia causa* quam *vi* agere mallent Tac. *Ann.* 13, 37, 5.

(56) *Caesar Gallorum animos verbis* confirmavit *Caes. Gal.* 1, 33, 1.

(57) *totis viribus* aggressus Liv. 21, 14, 3.

2.5.4.

Verder zijn er 33 gevallen waarin het substantivum in de ablativus een woord is dat zelf de betekenis 'wijze' heeft: *modo, more, pacto*, steeds met een attribuut.

(58) *signumque more militiae petenti Tac. Ann. 13, 2, 5.*

TABEL 5: FREKWENTIEOVERZICHT WIJZE

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot
2.5.1.	bep. v. gest.	5	2	5	9	3	2	6	1	2	9	11	55
2.5.2.	sem. overlap	3	2	7	3	7	3	5	3	1	1	6	41
2.5.3.	instr/wijze	10	2	3	1	3	14	2	20	3	5	4	67
2.5.4.	more, modo		3	1	5				13	7	3	1	33
	totaal	18	9	16	18	13	19	13	37	13	18	22	196

2.6.

Bepaling van Rechtsgrond

Onder bepaling van Rechtsgrond verstaan we die bepalingen in de ablativus waarmee wordt aangegeven krachtens hetwelk, in overeenstemming waarmee iets gedaan wordt of gebeurt:

(59) *designati consules legibus ambitus interrogati Sall. Cat. 18, 2.*

(60) *haud sane voluntate principum in imperio positus Liv. 21, 2, 4.*

Deze groep omvat 4 gevallen, daarbij niet gerekend uitdrukkingen als *iure*, 'terecht' (wel in de betekenis 'in overeenstemming met het recht'), *iniuria, sua voluntate, sua sponte, casu, forte*, die we als idiomatische uitdrukkingwijzen beschouwen (zie 2.18)

2.7.

Bepaling van Omstandigheid

Van de 26 gevallen in deze categorie zijn het duidelijkst de gevallen die de vorm van een nomen actionis hebben:

(61) *qui .. potuisset assensu omnium dicere Ennius Cic. N.D. 2, 4.*

(62) *arma .., quae Hannibalis ductu (Italiae) intulerunt Liv. 21, 2, 2.*

Maar ook andere substantiva vinden we als Omstandigheid-bepaling:

(63) *eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset Cic. N.D. 2, 9.*

(64) *sepultus est adeo turbidis imbribus, ut Tac. Ann. 13, 17, 2*

In een aantal gevallen zoals (64) is de bepaling van Omstandigheid nauwelijks meer te onderscheiden van een ablativus absolutus.

2.8.

De 'ablativus sociativus'

De zgn. ablativus sociativus komt in ons materiaal slechts 4 maal voor, steeds met een attribuut. In drie gevallen gaat het om troepen die een veldheer begeleiden:

(65) *Hannibal infesto exercitu ingressus fines Liv. 21, 7, 4.*

Verder het geval dat niet uit een militaire kontekst komt:

(66) *degradiente eo magna prosequentium multitudine Tac. Ann. 13, 14, 1.*

De reden om deze gebruikwijze niet te interpreteren als een geval van 'Instrument' (waarover de veldheer, etc. zeggenschap heeft) is gelegen in de toevoegbaarheid van *cum*.

2.9.

Bepaling van Plaats

2.9.1.

Bepalingen van Plaats worden meestal uitgedrukt door *in* + ablativus. Alleen bij uitdrukkingen met *totus, loco* + attribuut, plaatsnamen en verbindingen als *terra marique* wordt regelmatig een enkele ablativus gebruikt.

(67) *vulgo totis castris testamenta obsignabantur Caes. Gal. 1, 39, 5.*

In deze categorie vielen 22 gevallen.

2.9.2.

Hier en daar in proza en vaak in poëzie wordt een ablativus zonder *in* ook in andere gevallen aangetroffen, met of zonder attribuut.

(68) *si aequo dimicaretur campo Liv. 21, 5, 11.*

(69) *fit strepitus tectis Verg. A. 1, 725.*

Het betreft hier in totaal 55 gevallen, waarvan liefst 35 bij Vergilius.²

TABEL 6: FREKWENTIEOVERZICHT PLAATS

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot
2.9.1.	<i>locus, totus</i>	5	1	2	4		2	4		3		1	22
2.9.2.	<i>andere</i>			1		6	3	8			2	35	55
	<i>totaal</i>	5	1	3	4	6	5	12		3	2	36	77

2.10.

Bepaling van de Plaats waarvandaan

2.10.1.

De ablativus van plaatsnamen als bepaling van Plaats waarvandaan kwam zeven maal voor.

(70) *Clodius Roma proficiscens Cic. Mil. 48.*

2.10.2.

Bij werkwoorden van 'vernemen', 'begrijpen', 'blijken' vinden we 9 keer in de ablativus uitgedrukt de *bron* waaruit iets wordt vernomen etc.:

(71) *quorum exitio intellegi potest Cic. N.D. 2. 8.*

(72) *(imperium) necessarium cognitum ipso eventu est Liv. 21, 14, 3.*

2.10.3.

De zgn. 'ablativus materiae', uitdrukking de stof waaruit iets bestaat of vervaardigd wordt vonden we in 7 gevallen, meestal adnominaal.

(73) *intus .. vivo sedilia saxo Verg. A. 1, 167.*

(74) *tonsis ferunt mantelia villis Verg. A. 1, 702.*

(75) *fundamentis et trabibus, quis molem amphitheatri Caesar extruxerat Tac. Ann. 13, 31, 1.*

2.10.4.

Vrijwel alleen in poëzie vonden we ook in andere gevallen (in totaal 11 keer) de ablativus in plaats van bepalingen met *ab, ex of de*.

(76) *dona ferens pelago et flammis restantia Troiae Verg. A. 1, 679.*

(77) *videtur .. madidis .. gravis fluere unda capillis Ov. Met. 11, 656.*

Soms is het moeilijk om te beslissen of een konstituent obligaat is of niet:

(78) *Iuppiter aethere summo despiciens Verg. A. 1, 223.*

Omdat *despicere* in een aantal gevallen ook wordt gebruikt zonder bepaling van de Plaats waarvandaan is *aethere summo* hier als een niet-obligate konstituent opgevat.

TABEL 7. FREKWENTIEOVERZICHT PLAATS, WAARVANDAAN.

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot
2.10.1	<i>plaatsn.</i>				2				1				3
2.10.2	<i>bron</i>		1	1	2		1	1			1		9
2.10.3	<i>materiae</i>	1									2		7
2.10.4	<i>anders</i>						1	4				6	11
	<i>totaal</i>	1	1	1	4		2	5	1		5	14	34

2.11.

Bepaling van de Weg waarlangs

De ablativus als kenmerk van een bepaling van de Weg waarlangs kwam 28 keer voor. Het betreft een beperkte klasse van substantiva bij werkwoorden van 'gaan' en 'vervoeren'.

(79) *portantur opes pelago Verg. A. 1, 364.*

2.12.

Bepaling van Tijdstip

Een konstituent in de ablativus als bepaling van Tijdstip bestaat meestal uit een substantivum als *anno, die, hora* plus een attribuut.

(80) *Olcadum, priore aestate domitae gentis Liv. 21, 5, 7.*

Daarnaast worden als tijdstipaanduiding gebezigd: *bello, proelio, contione, memoria*.

(81) *factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria Caes. Gal. 1, 40, 5.*

Zonder attribuut vinden we:

(82) *comitiis in campo quotiens potestas fuit Cic. Mil. 41.*

In een aantal gevallen verwijst de konstituent in de ablativus naar een gebeurtenis. In ons materiaal is het attribuut steeds *primus*.

(83) *Hannibal primo statim adventu omnem exercitum in se convertit Liv. 21, 4, 1.*

(84) *prima luce .. Considius accurrit Caes. Gal. 1, 22, 1.*

In totaal telden we 150 gevallen.

2.13.

Bepaling van de Tijd, waarbinnen

De bepaling van de 'Tijd, waarbinnen' drukt bij terminatieve werkwoorden uit de tijd die de voltooiing van het proces of de handeling in beslag neemt, zoals in (85), bij andere werkwoorden de termijn waarbinnen een gebeurtenis plaats heeft, zoals in (86).

(85) quod .. *diebus viginti* confecerant Caes. *Gal.* 1, 13, 2.

(86) *paucis diebus* Romam legatos mittit Sall. *Jug.* 13, 6.

Het aantal gevallen in deze groep bedraagt 22.

2.14.

Bepaling van Tijdsduur

In vijf gevallen vinden we een konstituent in de ablativus als bepaling van Tijdsduur bij 'duratieve' werkwoorden, waar, volgens de schoolgrammatika's, men een accusativus zou verwachten.

(87) *eaque tota nocte* continenter ierunt Caes. *Gal.* 1, 26, 5.

(88) *hoc triduo et quadriduo* fer, interdum *pluribus diebus* Sen. *Ep.* 18, 7.

2.15.

Van de 'ablativus qualitatis' hebben we 40 gevallen geteld, steeds bestaand uit een substantief + adjektief. De qualitatis-groep kan zowel attributief als als predikaatsnomen zoals in (90) voorkomen.

(89) L. Paulum effugere vellet, *singulari virtute* civem Cic. *Mil.* 24

(90) L. Catilina .. fuit *magna vi* .. sed *ingenio malo pravoque* Sall. *Cat.* 5, 1.

(91) *phalarica erat Saguntinis missile telum hastili abiegno* Liv. 21, 8, 10

(92) alter fit *longo corpore serpens* Ov. *Met.* 11, 639.

(93) *virum aetate composita* Tac. *Ann.* 13, 1, 2.

(94) *privignum adulta aetate* Sall. *Cat.* 15, 2.

Het meest frekwent zijn die gevallen waar het substantivum in de ablativus een eigenschapswoord is, vergezeld van een intensiverend adjektief, zoals (89) en (90). Ver zijn er een aantal gevallen waarin het substantivum in de ablativus in een deelgeheel relatie staat tot het substantivum dat 'HEAD' is, waarvan de ablativus qualitatis-groep als geheel de 'MODIFIER' attribueert vormt: (91) en (92). Tenslotte kan het substantivum in de ablativus ook betrekking hebben op andere 'hoedanigheden' van het HEAD substantivum, zoals in (93) en (94).

2.16.

De 'ablativus limitationis'

De ablativus limitationis kwam 31 maal voor, meestal als bepaling bij adjektiva, een enkele keer bij toestandswerkwoorden.

(95) (Olcades Vaccaequae) *ingenio feroce*s Liv. 21, 5, 12.

(96) *Micipsam parum animo* valuisse Sall. *Jug.* 11, 5.

De volgende gevallen zou men eventueel kunnen beschrijven als bepalingen van Tijdstip, maar omdat ze in generaliserende zin zijn gebruikt, rekenen we ze tot de groep van de ablativus limitationis.

(97) *genus intractabile bello* Verg. *A.* 1, 339.

(98) (Pallas) *proeliis audax* Hor. *Carm.* 1, 12, 21.

2.17.

De 'ablativus mensurae'

De ablativus mensurae funktioneert als niet-obligate konstituent uitsluitend op woordgroepniveau bij comparativi en *ante* en *post*.

(99) quod *paucis mensibus* ante venissent Caes. *Gal.* 1, 31, 10.

In gevallen als (100) is *eo* steeds geteld als ablativus mensurae, hoewel het ook als Oorzaak kan worden opgevat.

(100) *neque Hispaniam neglegendam ratus, atque id eo minus quod haud ignarus erat* .. Liv. 21, 22, 1.

Deze categorie omvatte 56 gevallen.

2.18.

Idiomatische uitdrukkingen

In deze groep hebben wij 56 gevallen samengebracht waarin de ablativus deel uitmaakte van een vaste, idiomatische uitdrukking.

(101) *proelio* nostros lacessere coeperunt Caes. *Gal.* 1, 15, 3.

(102) Belus .. *vastabat* Cyprum et victor *dicione* tenebat Verg. *A.* 1, 622.

(103) *Hesperiam Grai cognomine* dicunt Verg. *A.* 1, 530.

(104) a .. *maioribus natu* iuventus sedaretur Liv. 21, 20, 3.

3.

De ablativus absolutus

De ablativus absolutus is met 401 gevallen één van de meest frekwente gebruikswijzen van de ablativus. De ablativus absolutus kan worden vervangen door een temporele, kausale, concessieve of konditionele bijzin of door een bijzin die een begeleidende omstandigheid aangeeft.³

4.

De ablativus van het gerundi(v)um

De ablativus van het gerundi(v)um komt in totaal 34 keer voor. Alle gevallen kunnen worden beschreven in termen van het onder 1. en 2. gegeven overzicht.

Instrument/Oorzaak bij kausatieve of terminatieve werkwoorden: 14 gevallen, zoals (106);

Oorzaak: 6 gevallen, zoals (107);

Instrument: 5 gevallen zoals (105);

Obligaat: 4 gevallen, 2 bij een tweeplaatsig, 2 bij een drieplaatsig werkwoord, zoals (108);

Oorzaak/obligaat bij passiva: 1 geval;

(105) *perferendis doloribus asperiores repellat Cic. Fin. 1, 33, 4.*

(106) *quas urbis .. pugnando ceperit Sall. Cat. 7, 7.*

(107) *ardescit ruendo Phoenissa Verg. A. 713.*

(108) *Romani tempus terunt legationibus mittendis Liv. 21, 11, 3.*

TABEL 8: OVERZICHT VAN DE TOTALEN PER GEBRUIKSWIJZE

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot.	Perc
1.	OBLIGAAT (tot.)	45	21	67	34	63	38	65	45	31	53	97	559	23%
2.	OPTIONEEL (tot.)	160	41	122	121	102	134	143	148	67	190	233	1461	60%
2.1.	instrument	15	5	12	10	34	8	37	11	7	26	80	245	10%
2.2.	oorzaak	20	10	17	9	26	20	35	20	10	35	38	240	10%
2.3.	ambigu	23	4	28	10	13	15	18	21	8	36	22	198	8%
2.4.	reden	2	1	1	1	2	1	1	1	1	4	1	12	1%
2.5.	wijze	18	9	16	18	13	19	13	37	13	18	22	196	8%
2.6.	rechtsgrond	11		1	11	1	10		1		6		41	2%
2.7.	omstandigheid	1		6	8		4	1		1	2	3	26	1%
2.8.	sociativus						1				3		4	0%
2.9.	plaats	5	1	3	4	6	5	12		3	2	36	77	3%
2.10.	plaats, waarvand.	1	1	1	4	2	5	1			5	14	34	1%
2.11.	weg, waarlangs	6			1	1	4	8	1	1	4	2	28	1%
2.12.	tijdstip	30	2	20	26	1	17	3	19	12	17	3	150	6%
2.13.	tijd, waarbinnen	4	2	2	4		2		7		1		22	1%
2.14.	tijdsduur	1					2			2			5	0%
2.15.	qualitatis	6		5	3	3	3	2	7		5	6	40	2%
2.16.	limitationis		1		1	2	3	2	7	1	11	3	31	1%
2.17.	mensurae	9	3	6	4		9	5	9	5	6		56	2%
2.18.	idioom	8	3	4	7		10	2	6	3	9	4	56	2%
3.	ABL. ABSOLUTUS	74	8	18	33	23	61	35	25	5	95	25	402	16%

		Caes	Cat	CicF	CicO	Hor	Liv	Ovid	Sall	Sen	Tac	Verg	Tot.	Perc
4.	GERUNDI(V)UM		1	4	1	1	10	1	9		6	1	34	1%
24.	TOTAAL	279	71	211	189	189	243	244	227	103	344	356	2456	100%

TABEL 9: RANGORDE VAN FREKWENTIE VAN DE GEBRUIKSWIJZEN

		Tot.	Perc.
1	Obligaat (incl. 65x Comparations)	559	23
2	Ablativus absolutus	402	16
3	Instrument	245	10
4	Oorzaak	240	10
5	Ambigu	198	8
6	Wijze	196	8
7	Tijdstip	150	6
8	Plaats	77	3
9	Mensurae	56	2
10	Idioom	56	2
11	Rechtsgrond	41	2
12	Qualitatis	40	2
13	Plaats waarvandaan	34	1
14	Gerundi(v)um	34	1
15	Limitationis	31	1
16	Weg waarlangs	28	1
17	Omstandigheid	26	1
18	Tijd waarbinnen	22	1
19	Reden	12	1
20	Tijdsduur	5	0
21	Sociativus	4	0
	Totaal	2456	100

NOTEN

1 Waar het Instrument een lichaamsdeel is van de handelende persoon is de parafraze minder toepasselijk:

(10a)? *manu usus arcum corripuit*

2 Een complementair onderzoek naar de frekwentie van preposities moet nog worden uitgevoerd.

3 Een Omstandigheid kan worden uitgedrukt door een bijzin ingeleid door het voegwoord *cum*, meestal gevolgd door *interim* of *interea*, b.v.:

Piso domum se abdidit . . . cum interim Dyrrachii milites domum, in qua istum esse arbitrabantur obsidere coeperunt Cic. Pis. 93.

INDEX

In de linkerkolom staan de namen van de traditionele categorieën. In de rechterkolom is vermeld op welke plaats in onze indeling de o.i. soms verschillende gevallen uit deze traditionele categorieën zijn ondergebracht.

begeleidende omstandigheid	2.7.
causae	1.1.2., 2.2., 2.3., 2.4.
comparationis	1.3.2.
instrumenti	1.1.1., 1.2., 1.3.1., 2.1., 2.3.
limitationis	1.1.1., 1.3.1., 2.16.
loci	1.1.1., 1.2., 2.9.
mensurae	1.1.1., 2.17.
modi	2.5.
originis	1.1.1., 1.3.1.
pretii	1.1.1., 1.2.
qualitatis	2.15.
separativus	1.1.1., 1.2., 2.10.1., 2.10.4.
sociativus	2.8.
straf	1.2.
temporis	2.12.
tijd, waarbinnen	2.13. 2.14.
weg, waarlangs	2.11.

II.
DE BEHANDELING VAN DE ABLATIVUS IN DE BEGINLEERGANGEN

In dit hoofdstuk proberen we een oordeel te geven over de beschrijving die in de beginleergangen wordt geboden voor de onderscheiden gebruikswijzen, over de in het lesmateriaal voorkomende voorbeelden en de onderlinge relatie hiertussen, in het licht van de hierboven hfst. I gepresenteerde resultaten.

TABEL 10: ABLATIVUS.
Evaluatie van de behandeling van de ablativus in de vier meest gebruikte schoolgrammatika's

Hieronder wordt voor de leergangen aangegeven wat het oordeel (+ = goed; 0 = redelijk; - = slecht) is over respectievelijk keuze van de voorbeelden, fasering van de behandeling, en de uitleg in de grammatika. Elke leergang krijgt dus drie tekens, behalve de *Taal der Romeinen*, waar de derde kolom meestal leeg is gelaten. (De volgorde van de gebruikswijzen is naar frekwentie; zie tabel 9) (De nummers verwijzen naar de paragrafen in hfst. I)

		Fabulae	Via Recta	Redde rationem	Taal der Romeinen
1.	OBLIGAAT	+ - -	+ + -	+ + +	+ 0
3.	ABLATIVUS ABS.	+ - -	+ + 0	+ + +	+ + 0
2.1.	instrument	0 - -	0 + 0	+ + +	+ +
2.2.	oorzaak	0 - -	+ - +	+ + +	+ +
2.3.	ambigu	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	+ +
2.5.	wijze	0 - -	+ 0 0	+ + +	+ +
2.12.	tijdstip	0 - -	+ 0 +	+ + +	0 0 0
2.9.	plaats	- - -	+ 0 +	n.v.t.	+ 0
2.17.	mensurae	+ - -	+ 0 +	+ + +	+ 0
2.18.	idioom	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	+ +
2.6.	rechtsgrond	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
2.15.	qualitatis	+ - -	+ + 0	+ 0 +	+ +
2.10.	plaats waarvand.	- - -	+ - -	n.v.t.	n.v.t.
4.	GERUNDIVUM	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
2.16.	limitations	- - -	+ + -	+ + +	n.v.t.
2.11.	weg waarlangs	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
2.7.	omstandigheid	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
2.13.	tijd waarbinnen	- - -	n.v.t.	+ 0 0	n.v.t.
2.4.	reden	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
2.14.	tijdsduur	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
2.8.	sociativus	0 - -	+	n.v.t.	n.v.t.

Opmerkingen bij tabel 10.

Algemene opmerkingen.

De behandelde beginleergangen hebben uiteenlopende doelstellingen. Redde rationem probeert vertaalvaardigheid en inzicht in de structuur van de taal als gelijkwaardige doelstellingen te realiseren. Daarentegen wordt in De Taal der Romeinen inzicht in de structuur van de taal niet expliciet nagestreefd. De beide andere leergangen zitten daar tussen in. In Redde rationem worden de leerlingen vertrouwd gemaakt met gebruikswijzen die van uit het Nederlandse taalgevoel betrekkelijk gemakkelijk te herkennen zijn en wordt pas in een later stadium enige taalreflectie geboden. Ook in De Taal der Romeinen wordt, zij het iets minder bevredigend, de introductie van de gebruikswijzen afgestemd op de intuïtie die bij de leerling op grond van zijn eigen taalvermogen aanwezig is. Bij de beide andere leergangen speelt bij de fasering van het aanbieden van oefenstof mogelijk de ordening in wetenschappelijke grammatika's een rol. Behandeling van de grammatikale regels en introductie van de gebruikswijzen lopen hier als regel synchroon.

In de expliciete grammatikale uitleg streven Fabulae en Via Recta naar een ordening die overeenkomst met de op grond van hypothesen over de voor-Latijnse (Indoeuropese) taalstadia opgestelde indeling in de gangbare wetenschappelijke grammatika's. Redde rationem doet dat niet.

Het meest opvallende verschil tussen Redde rationem enerzijds en Fabulae en Via Recta anderzijds komt tot uiting in de behandeling van obligate tegenover

fakultatieve gebruikswijzen, de behandeling van preposities en de behandeling van adjektieven en verba.

In Via Recta en Fabulae worden obligate en fakultatieve gebruikswijzen zo veel mogelijk onder één noemer gebracht: Zo wordt bij Via Recta in de grammatika het voorkomen van de ablativus bij *uti, frui*, etc. behandeld als een speciaal geval van de ablativus instrumenti.

Overeenkomstig bepaalde theorieën in wetenschappelijke grammatika's worden preposities geïntroduceerd als nadere preciseringen van konstituenten in de ablativus en wordt geen onderscheid gemaakt tussen prepositiegroepen en prepositieloze nominale groepen. In Via Recta wordt bijv. de ablativus sociativus geïntroduceerd in het verband van prepositie-uitdrukkingen met *cum* (les 2)

Wat tenslotte het verschil in behandeling van het gebruik van de ablativus bij verba en adjektiva betreft, Via Recta maakt in de grammatika (p. 11) geen onderscheid tussen het obligate voorkomen van ablativuskonstituenten bij bv. *praestare* en het fakultatieve voorkomen bij *dives* in een uitdrukking als *specie dives*.

DE AFZONDERLIJKE LEERGANGEN

1. de Man, Redde rationem

Op het aangeboden lesmateriaal, op de fasering en op de uitleg, voorzover die wordt gegeven, valt weinig aan te merken. Obligate en fakultatieve gebruikswijzen worden in de grammatika goed onderscheiden en tevens wordt aandacht geschonken aan de functie van de ablativus in het naamvalssysteem (kenmerk van het ADVERBATIVUM bij uitstek).

In vergelijking met onze statistische gegevens is de introductie van de ablativus limitationis aan de vroege kant en de behandeling vrij uitvoerig, komt het voorkomen van de ablativus qualitatis wat laat aan de orde.

De ablativus absolutus komt verhoudingsgewijs pas laat aan de beurt, maar daar zijn uiteraard goede didaktische redenen voor te geven.

De ablativus loci krijgt geen afzonderlijke aandacht, maar dat is door de merkwaardige spreiding van het voorkomen daarvan over de auteurs verdedigbaar.

2. Muskens-Ysebaert, Fabulae en Latijnse Grammatika

In de *Latijnse Grammatika* van Muskens en Ysebaert vinden we de traditionele etiketten van de gebruikswijzen van de ablativus alle vertegenwoordigd, evenals de traditionele vooroordelen, en het gebrek aan onderscheid tussen abl.-konstituenten die obligaat zijn en het gebruik van de ablativus voor niet-obligate bepalingen. Zie b.v. de voorbeelden onder 'Separativus', — waar we zowel *Roma venire* en *carere aliqua re* aantreffen, — en onder 'Instrumenti', — die zowel *exsilio eum puniunt* (is dat normaal Latijn?), als een Sociativus, als *implere alqd alique re* bevatten. Van de ablativus Loci wordt o.a. een zeer

dubieus voorbeeld gegeven (*tota urbe auditur*); onder Wijze vinden we ook *iure* genoemd. Binnen de abl. Temporis wordt een expliciet onderscheid tussen 'Tijdstip' en 'Tijd waarbinnen' niet gemaakt (er zijn wel voorbeelden van beide); de mogelijkheid van Tijdsduur blijft onvermeld. Van 'Begeleidende Omstandigheid' vinden we geen voorbeelden, noch als aparte categorie, noch binnen de wel onderscheiden groepen. Van de ablativus van Oorzaak vinden we géén voorbeeld parallel aan blijkens onze bevindingen vrij frekwente gevallen als *fame perire*, maar wél van een misschien eerder als obligaat te classificeren geval als *dolere aliqua re*. De semantische categorie 'Reden' ontbreekt. Op zich is de afwezigheid van semantische categorieën als de Weg waarlangs, Omstandigheid, Reden en Tijdsduur wel te verdedigen (gezien de door ons gekonstateerde rangorde van de frekwentie in het corpus); hetzelfde zou echter kunnen gelden voor de wel genoemde abl. van de Tijd waarbinnen, en voor de Sociativus. Zonder argumenten worden Separativus, Comparisonis, Qualitatis, Pretii, Limitationis en Oorzaak gezegd afkomstig te zijn uit de oude separativus, de Instrumenti, Wijze en Mensurae uit de instrumentalis.

Tenslotte wordt de ablativus absolutus op o.i. misleidende wijze geanalyseerd als een abl. van Tijd, Oorzaak etc. uitgebreid door een part., alsof van een woordgroep als *consule rogante* ook *consule* alleen een Tijdsbepaling zou kunnen zijn!

Wat betreft het materiaal in het oefenboek *Fabulae* vinden we al bij de behandeling van de eerste declinatie de 'betekenis' van de ablativus omschreven als 'vanaf, door, met'. We vinden dan ook vanaf het begin in de thema's vrij frekwent zinnnetjes als **villa venimus ad ...*, **ianua vado ad ...* etc., die o.i. bepaald geen welgevormd Latijn zijn; we hebben daarvoor dan ook geen parallellen in ons materiaal gevonden.

Bovendien zijn ook korrekte Separatieven niet erg frekwent in ons corpus. Van de abl. van Oorzaak wordt een ietwat onwezenlijk voorbeeld gegeven als *cibo valet*, van de abl. van Instrument een even ongelukkig geval als *lingua edit* (pag. 32). Het is verder de vraag of het zinvol is de leerling betrekkelijk vroeg te confronteren met een marginale gebruikswijze — (cf. onze rangorde van frekwentie) als *capite dolet* (pag. 47).

In het laatste deel van het oefenboek (pag. 142 e.v.) wordt aan de leerling een 'etiketteer-oefening' opgedragen waarin Sep., Comp., Qual., Resp. (= Limit.), Causae, Loci en Temp. voorkomen. Er is geen enkele korrelatie tussen de mate van voorkomen in het oefenboek, en de frekwentie waarmee soortgelijke gevallen in werkelijke teksten te verwachten zijn. De gegeven zinnnetjes bevatten dezelfde soorten gevallen als die waartegen hierboven bezwaar is aangevoerd n.a.v. de *Latijnse Grammatika*, d.w.z. obligate en vrij toevoegbare door elkaar heen. Een volgende les bestaat weer uit een oefening in het benoemen ditmaal met betrekking tot de abl. Instrumenti, Modi (daarondèr *iure*) en Mensurae. Met andere woorden, uit het oogpunt van taalbeschouwing schieten zowel de grammatika als de in het oefenboek aanwezige opmerkingen tekort. In beide is het aangeboden taalmateriaal soms dubieus, soms duidelijk ongram-

matikaal, en juist in het oefenboek niet gekorreleerd aan (al was het maar intuïtieve) gedachten omtrent het in werkelijkheid voorkomen van de betreffende gevallen, afgezien van het (gelukkige) feit dat ablatieven van omstandigheid, Reden en Tijdsduur niet in de oefeningen voorkomen. Nòch, voor zover wij konden nagaan, zijn criteria als 'moeilijkheidsgraad voor de leerling' gehanteerd bij de selectie van oefenmateriaal.

3. *Damsté-Nederlof, Via Recta*

Over *Via Recta* is reeds een aantal kritische opmerkingen gemaakt in de algemene inleiding.

In les 2 worden voorbeelden gegeven van wat wij beschouwen als obligate gebruikswijzen van de ablativus. Deze worden gerubriceerd als *instrumenti*. In dezelfde les komt de ablativus *sociativus* aan de orde, in feite uitdrukkingen met de prepositie *cum*. Het begrip *sociativus* heeft weinig waarde voor de leerling, aangezien prepositieloze uitdrukkingen in de ablativus in een verwaarloosbare frekwentie voorkomen.

De ablativus *separativus* ('met of zonder *ab*') wordt al in les 4 en les 10 aan de orde gesteld, hoewel ook in dit geval prepositieloze uitdrukkingen relatief zeldzaam zijn.

Daar staat tegen over dat de ablativus *causae* zeer laat (les 43) aan de orde komt.

De ablativus *qualitatis* ('bijvoeglijk bepaling van hoedanigheid') wordt betrekkelijk vroeg aan de orde gesteld (les 22), in één les met de ablativus *modi* ('bijwoordelijke bepaling van hoedanigheid'), die weer laat aan de beurt komt. Het is niet erg duidelijk wat de leerling aan inzicht verwerft door de vrijwel gelijktijdige introductie van 2 syntactisch en semantisch zo uiteenlopende gebruikswijzen.

Opvallend veel aandacht wordt besteed aan de ablativus *pretii* (les 38, bij ons *obligaat* genoemd). Hoewel deze gebruikswijze nauwelijks problemen kan oproepen wordt de leerling ervan in kennis gesteld dat bij globale waarde aanduidingen de *genitivus* wordt gebruikt, bij exakte de ablativus.

In de grammatika worden obligate en fakultatieve gebruikswijzen in samenhang behandeld. Daarnaast is een historiserende systematiek aangebracht waarvan de zin niet geheel duidelijk is: wordt het inzicht van de leerling verbeterd door de ablativus *qualitatis* onder te brengen bij de hoofdkategorie *Instrumentalis*?

4. *De Taal der Romeinen* (Cambridge Latin Course, bewerkt door Oude Essink)

Zoals al opgemerkt is n.a.v. de andere naamvallen, wordt de leerling middels de leergang *De Taal der Romeinen* nauwelijks in aanraking gebracht met expliciete taalbeschouwing. Er wordt dus ook in het geval van de ablativus niet geïnsisteerd op naamgeving van gebruikswijzen nòch op het onderscheid tussen verschillende gebruikswijzen etc. In het leraren-materiaal is dit evenmin het geval, al wordt soms door groepering van bepaalde voorbeelden bij elkaar een bepaalde visie geïmpliceerd.

De ablativus zónder prepositie wordt betrekkelijk laat in het lesmateriaal geïntroduceerd, nl. pas in liber III, met name in de *plagulae* 25-28 en 30: de ablativus mét preposities is al eerder aan de orde geweest. Als we naar de soorten gevallen kijken waar de leerlingen mee geconfronteerd worden, zien we dat bij de eerste kennismaking door de leerling met de enkele ablativus (*plagula* 25) gevallen te vinden zijn van de (obligate) ablativus bij het *participium perfectum* (zoals b.v. *spe adductus*), de bepaling van Gesteldheid (*laeto animo*), van Oorzaak (*fame perire*), van Wijze (voornamelijk met ... *modo*), en een enkele *Mensurae* (*multo maius*), waarvan in de woordjes de vertaling gegeven wordt) en een idiomatische uitdrukking als *specie amicitiae*. In de daarop volgende *plagula* (26) vinden we dezelfde typen gevallen en bovendien nog de ablativus van Tijdstip, en ablativi van Instrument (zowel concrete als meer abstracte en lichaamsdelen). Hier ook voor het eerst de ablativus als obligate konstituent bij drieplaatsige ww, en bij adjektieven, in *plag.* 27 dezelfde typen, plus een enkele 'Loci'; de hier geïntroduceerde ablativus absolutus is hier rijkelijk vertegenwoordigd, zowel met het *participium* van het *praesens* als met het *participium* van het *perfectum*.

De ablativus *qualitatis* komt aan de orde in 28; in 30 vinden we éénmaal terloops een 'Comparationis': N.B. de laatste komt in ons corpus nog iets vaker voor dan de *Mensurae*, n.l. 65x, maar is geteld onder 'obligaat'.

Het soort gevallen waaraan de meeste aandacht wordt besteed over de betreffende *plagulae* samen, zijn de ablativus absolutus, de ablativus bij het passief (vooral bij het *participium perfectum* passief), bepalingen van Wijze (gesteldheid inbegrepen) en bepalingen van Oorzaak, in die rangorde van frekwentie. Dit is, gezien de rangorde van frekwentie zoals die bleek uit ons onderzoek nog niet zo gek: slechts de ablativus als obligate konstituent bij met name actieve vormen van twee- en drie-plaatsige werkwoorden, en de ablativus *Instrumenti* lijken wat ondervertegenwoordigd. Vooral bij de eerste lijkt dit onnodig, omdat juist bij die ablativi het probleem van 'welke betekenis-relatie is er met de rest van de zin' zich helemaal niet voordoet. (Het zou daarom op zich dan ook best mogelijk zijn geweest om de obligate gevallen eerder in de leergang te laten optreden). De afwezigheid van categorieën als *Pretii* weg waarlangs, *Tijd* waarbinnen, *Limitationis* en *Separativus* is, gezien de door ons geconstateerde geringe frekwentie van dergelijke gevallen, volkomen gerechtvaardigd.

Indien men de doelstelling van de leergang (inklusief het ontbreken van expliciete taalbeschouwing) onderschrijft, is er weinig op het aangeboden taal-materiaal aan te merken. Er zijn echter twee punten waarop duidelijk verbeteringen mogelijk zijn. Het eerste is de behandeling van de abl. van Tijdstip in *plagula* 26, waar een afzonderlijke les aan gewijd wordt. Het is de bedoeling van deze les, het onderscheid met de *accusativus* van *Tijdsduur* duidelijk te laten uitkomen. Zoals we echter in ons materiaal gezien hebben, kan óók de ablativus gevonden worden in *Tijdsduur* bepalingen (cf. sectie 2.14). Bovendien is werkelijke verwarring tussen twee interpretaties altijd bij voorbaat uitgesloten, zowel door de betekenis van het werkwoord ('duratief' of 'terminatief': bij de laatste zijn *Duur*-bepalingen nl. uitgesloten!) als van de sub-

stantief + attriboot-groep in de ablativus (een rangtelwoord impliceert nl. *tijdstip*, een gewoon telwoord *duur*. Ook bij een subst. in het meervoud is *duur* de enig mogelijke interpretatie).

Het is daarom de vraag of het toch al niet absolute 'onderscheid' tussen de ablativus en de accusativus wel zo'n aandacht behoeft.

Een tweede aanmerking betreft de behandeling van de ablativus absolutus. Hoewel er terecht de nadruk op wordt gelegd (in een bij uitzondering expliciet tot de leerling gericht stukje taal-beschouwing) dat het semantische verband met de rest van de zin in iedere zin opnieuw moet worden gekonkludeerd uit de totale samenhang, is er één type verband dat vastligt in de abl. abs.-groep zelf, nl. de gelijktijdigheid (partic. praes.) vs. de voortijdigheid (part. perf.) van de in de abl. abs. uitgedrukte gebeurtenis. Het is jammer dat de leerling daar niet op gewezen wordt, omdat dat verschil nu juist de verdere beslissing ten aanzien van de te kiezen vertaling mede bepaalt.

Correspondentie adres:
Klassiek Seminarium
Singel 425
Amsterdam

WERKGROEP GRAMMATIKA- ENQUÊTE

Honoré Rottier, Stedelijke structuren: een inleiding tot de ontwikkeling van de Europese stad

De gebouwen, straten en pleinen die samen steden vormen, betekenen meer dan alleen maar de materiële uitdrukking van technische kennis. De stad is bewoond door individuen en groepen die de ruimte volgens hun eigen opvattingen wensen te gebruiken. Er bestaan daarom in elke periode van de geschiedenis karakteristieke tijdgebonden relaties tussen maatschappelijke verhoudingen en stedelijke plattegronden. In dit licht gezien komen begrippen zoals agora's, binnensteden, monumentale stadsgezichten en stadsvernieuwing in een nieuw perspectief te staan.

Dit rijkgeïllustreerde boek richt zich niet alleen tot stedenbouwkundigen, architecten, sociaalgeografen en historici, maar geeft ook de niet vak-mensen inzicht in de wijze waarop onze steden zich hebben ontwikkeld.

Inhoud:

- 1 De eerste generatie steden*
  - 2 De Griekse stad*
  - 3 De Romeinse stad*
  - 4 De middeleeuwse stad*
  - 5 De stad als kader voor de rationele orde*
  - 6 Naar de hedendaagse stad*
- Plaatsnamenregister*

*omvang: 232 pp.
prijs: f 29,50*

ISBN: 90 6283 518 X

Te verkrijgen bij uw boekhandel of door overmaking van de prijs op giro 602060 ten name van D. Coutinho te Muiderberg; het boek wordt u dan franco toegezonden.